

УДК 347.998.2

Політико-юридичні проблеми визначення змісту та елементів цивільно-процесуальних відносин

Олександр Модліцький,
докторант кафедри політології
Міжрегіональної академії
управління персоналом

У статті аналізується поняття цивільно-процесуальних відносин з позицій визначення їх змісту і сутності. Автор досліджує основні підходи в сучасній юридичній науці і, зокрема, в науці цивільного права щодо характеристики специфіки цивільно-процесуальних відносин, їх внутрішньої структури, а також норм, які регулюють ці відносини.

Ключові слова: цивільне право, цивільний процес, цивільно-процесуальні відносини, правові норми, цивільно-процесуальні права.

The article examines the concept of civil-procedural relations in terms of their content and essence. The author explores the major approaches in contemporary legal science, in particular – the science of civil law, in characteristics of the specifics of civil-procedural relations, their internal structure and the norms that regulate these relations.

Keywords: civil law, civil procedure, civil relations, law, civil-procedural rights.

Проблеми теоретичного визначення специфіки та змісту цивільно-процесуальних відносин можна віднести до групи фундаментальних питань не лише цивільно-процесуального права, але й сучасної цивілістики в цілому. Дійсно, погоджуючись щодо загальної структури цивільно-процесуальних відносин, в якій прийнято виділяти три ключові елементи (зміст, суб'єкти та об'єкти [1]), практично завжди наражаєшся на проблему, який саме зміст визначає певний тип правовідносин і яка його специфіка. Теоретична і наукова значущість цієї проблеми полягає в

тому, що, крім визначення змісту такого типу правовідносин, виявляється гранично складним не лише подальше встановлення суб'єктів і об'єктів цивільно-процесуальних відносин, але й загальна побудова теоретичної моделі цивільно-процесуального права, яка обов'язково має містити базову дефініцію того, що саме становлять собою цивільно-процесуальні відносини і в чому полягає їх специфіка у порівнянні з іншими типами цивільно-правових відносин.

Актуальність цієї проблематики зумовлюється кількома причинами.

По-перше, необхідно звернути увагу на те, що коли порівнювати з дослідженнями суб'єктів та об'єктів цивільно-процесуальних відносин, які доволі широко представлені в сучасній зарубіжній та вітчизняній цивілістиці, то можна відзначити, що існує дуже мало праць, у яких предметом уваги стає визначення змісту цього поняття. У власне методологічному аспекті таку ситуацію не можна вважати задовільною, адже не викликає жодного сумніву, що не тільки в процесі визначення загального поняття цивільно-процесуальних відносин, але й у процесі встановлення їх специфіки (на основі цього стає можливим їх виокремлення на тлі інших типів цивільно-правових відносин) логічна першість належить процедурі встановлення їх змісту. У зв'язку з цим нечіткість та непослідовність у розв'язанні цієї проблеми можуть спричинити істотні теоретичні і практичні суперечності в процесі безпосередньої характеристики тих чи інших цивільно-процесуальних відносин.

По-друге, необхідно зазначити, що, на відміну від інших проблем, тісно пов'язаних з аналізом поняття цивільно-процесуальних відносин, питання щодо визначення їх змісту породжує чи не найбільше дискусій, адже в сучасній науці цивільного права зустрічаємо подекуди діаметрально протилежні підходи до вирішення цієї проблеми. У зв'язку з чим актуалізується потреба розробки якогось універсального наукового підходу до тлумачення змісту цивільно-процесуальних відносин, який дозволив би або синтезувати різні погляди вчених-цивілістів, або ж встановити ті, яким слід віддавати перевагу як у теоретичному, так і в суто практичному аспекті.

По-третє, актуальність наукової характеристики змісту і правової природи цивільно-процесуальних відносин зумовлюється й практичними потребами. Зокрема, у процесі цивільного судочинства досить часто виникає проблема максимально чіткого встановлення типу тих чи інших правовідносин. Відповідь на це питання безпосередньо корелює з тим, наскільки зміст тих чи інших конкретних правовідносин, про які йдеться у певному випадку, може бути ототожнений з тими чи іншими цивільно-правовими відносинами. Очевидно, що така процедура стає можливою лише тоді, коли існує загальна згода в середовищі цивілістів (вчених і практиків) стосовно того, що саме утворює зміст, а отже й специфіку тих

чи інших типів цивільно-правових відносин, серед яких важливе місце належить саме цивільно-процесуальним відносинам.

Отже, з огляду на актуальність та науково-практичну значущість всебічного аналізу змісту і природи цивільно-процесуальних відносин, у ході нашого аналізу ми маємо вирішити такі конкретні **завдання**:

а) охарактеризувати основні теоретико-методологічні підходи в науці цивільного права до визначення змісту цивільно-процесуальних відносин;

б) подати критичний аналіз цих підходів і виокремити ідеї, які можуть бути покладені в основу загального визначення змісту й специфіки цивільно-процесуальних відносин;

в) дослідити структуру змісту цивільно-процесуальних відносин та обґрунтувати визначення їх елементів.

Першим кроком до визначення змісту цивільно-процесуальних відносин має стати комплексний аналіз підходів, представлених в сучасній цивілістиці щодо даної проблеми. На нашу думку, в теорії цивільного процесуального права погляди юристів стосовно визначення змісту цивільно-процесуальних відносин можна поділити на три основні групи.

До першої групи належать висновки дослідників, котрі виходять з традиційного для цивілістичної науки уявлення про те, що зміст цивільно-процесуальних відносин, як і будь-яких інших правовідносин, утворюється як сукупність прав і обов'язків їх суб'єктів. Зокрема, М. Зейдер, досліджуючи зміст цивільно-процесуальних відносин, вважав недостатньо аргументованою точку зору, згідно з якою зміст правовідносин полягає в поведінці їх учасників, в їх процесуальних діях. На його думку, такий підхід не можна вважати прийнятним, оскільки ним ігнорується основне в будь-яких правовідносинах, а саме права і обов'язки [2]. Втім, абсолютизація цього методологічного підходу може спричинити те, що предметом вивчення юристів ставатимуть не реальні правові відносини, а абстрактні, адже в такому випадку поза увагою залишається безпосередня процесуальна діяльність суб'єктів цивільно-процесуальних відносин як одна з ключових складових цивільного процесу.

До другої групи слід віднести теорії, у яких визначення змісту цивільно-процесуальних відносин пов'язується з діяльністю суду та інших суб'єктів цивільного процесу. На думку прихильників цієї методологічної позиції, ключовим поняттям у визначенні змісту цивільно-процесуальних відносин є поняття цивільно-процесуальної діяльності. Зокрема, В. Щеглов зазначав, що змістом таких відносин є процесуальні дії його суб'єктів, їх поведінка, а не їхні права та обов'язки [3]. На його думку, неправильно розглядати будь-які правовідносини лише як сукупність прав і обов'язків, оскільки в такому випадку вони характеризуватимуть тільки абстрактну, можливу поведінку учасників процесу без вивчення реальних дій суб'єктів. Так само і І. Жеруоліс вважав, що взаємозв'язок прав і обов'язків суб'єктів

цивільно-процесуальних відносин вказує на те, як відносяться одне до одного суб'єкти, як вони взаємодіють і що внаслідок цього вони є формою цивільно-процесуальних відносин, а не їх змістом [4]. Таким чином, вчений не тільки вважав дії змістом цивільно-процесуальних правовідносин, але й виключив взагалі можливість зарахування прав і обов'язків до їх змісту, стверджуючи, що вони є формою вираження цих відносин.

Третю групу теорій, які пропонуються для визначення змісту цивільно-процесуальних відносин, можна охарактеризувати як синтетичну (або універсальну), оскільки в основу цього підходу покладено ідею необхідності поєднати положення перших двох напрямів. У такому випадку зміст цивільно-процесуальних відносин становлять як права і обов'язки, так і процесуальна діяльність їх суб'єктів. На думку відомого процесуаліста М. Штефана, найкраще обґрунтованою слід вважати точку зору, згідно з якою під змістом цивільних процесуальних правовідносин розуміють сукупність прав і обов'язків учасників процесу, а також процесуальні дії щодо їх реалізації [5]. Цієї позиції дотримуються також В. Комаров і П. Радченко, які вважають, що „зміст правовідносин є єдиним, не можна виключати зі змісту процесуальних правовідносин суб'єктивні права та обов'язки, оскільки вони визначають взаємовідносини між суб'єктами... Не можна також зі змісту правовідносин виключити і дії, в результаті яких відбувається реалізація суб'єктивних прав та обов'язків” [6].

Аналізуючи сутність кожного з цих підходів, маємо визнати, що суб'єктивні процесуальні права і обов'язки безумовно становлять зміст цивільних процесуальних правовідносин. Втім, слід врахувати й те, що цивільний процес, окрім закріплених на нормативному рівні прав та обов'язків суб'єктів, передбачає також і їх діяльність. Тобто, вступаючи в цивільно-процесуальні відносини, суб'єкти реалізують надані їм законом цивільні процесуальні права і обов'язки шляхом здійснення конкретних процесуальних дій. Таким чином, права і обов'язки нерозривно пов'язані з процесуальними діями і утворюють єдиний зміст цивільних процесуальних правовідносин. У цьому сенсі видається незаперечним, що не можна роз'єднувати права і обов'язки суб'єктів процесу з їх діями, оскільки тільки через їх поведінку, в результаті вчинення ними певних дій можна реалізувати встановлені законом права і обов'язки. Саме дії людей становлять зміст всіх суспільних відносин, у тому числі й правових, а отже й цивільно-процесуальних відносин. Це означає, що всі цивільні процесуальні права можуть бути реалізовані, а обов'язки виконані тільки за допомогою або в межах цивільно-процесуальних відносин. У цьому контексті слід погодитись, що вчинення процесуальних дій зумовлює поступовий рух, зміну цивільно-процесуальних відносин і, зрештою, сприяє досягненню того, для чого вони виникли.

В сучасній теорії права виділяють два види змісту правовідносин: формальний (юридичний) і матеріальний. Визнається, зокрема, що правовідносини, які складаються з прав і обов'язків, залишаються у

сфері необхідного як чисто правове явище, що переводить абстрактні права і обов'язки на рівень окремого і одиничного. Згідно з цією думкою, правовідносини є можливістю реальної дії, але не самою дією. Дії утворюють матеріальний зміст правовідносин [7]. Якщо виходити з того, що юридичний зміст – це цивільні процесуальні права і юридичні обов'язки, а цивільно-процесуальна діяльність становить фактичний зміст, то можна зробити висновок, що зміст цивільно-процесуальних відносин характеризується синтезом фактичного і юридичного. Більше того, цивільно-процесуальні відносини – це складне явище, яке має об'єктивну і суб'єктивну природу, що відбивається і на його складових елементах. Таким чином, зміст цивільно-процесуальних відносин має об'єктивну природу в силу того, що до їх змісту входять права і обов'язки, закріплені в нормах цивільно-процесуального законодавства. У той же час на нього впливає багато суб'єктивних факторів. Наприклад, волевиявлення суб'єктів, їх діяльність, мета діяльності, характер і ступінь зацікавлення в результатах вирішення справи тощо. Таким чином, зміст цивільно-процесуальних відносин має складну структуру: об'єктивно-юридичну (цивільно-процесуальні права і обов'язки) і суб'єктивно-фактичну (цивільно-процесуальна діяльність).

Разом з тим, вказуючи на структуру змісту цивільно-процесуальних відносин, слід визначити його не тільки формально (структурно), але й більш конкретно через аналіз окремих складових елементів цього змісту, а саме – цивільно-процесуальних прав і обов'язків та процесуальної діяльності суб'єктів. Важливість дослідження понять цивільно-процесуальні права і обов'язки полягає в тому, що об'єм процесуальних прав і обов'язків у суді, їх зміст і характер залежать від процесуального становища конкретного суб'єкта [8]. Нині в теорії цивільно-процесуального права цивільно-процесуальні права є найбільш дослідженою категорією в структурі цивільно-процесуальних відносин. Зокрема, в науці цивільно-процесуального права зазначається, що поняття суб'єктивного цивільного процесуального права має містити в собі вказівку на те, що воно належить конкретній особі, забезпечується як правовими, так і всіма іншими соціально-економічними гарантіями, дає право особі вимагати здійснення певних дій від зобов'язаних осіб, а у випадку порушення чи оспорювання підлягає захисту в порядку, встановленому законом [9].

Кожний суб'єкт цивільно-процесуальних відносин наділяється законодавством комплексом тільки йому притаманних суб'єктивних цивільних процесуальних прав, які реалізуються через процесуальну діяльність. Так, ч. 1 ст. 3 ЦПК України передбачає, що кожна особа має право в порядку, встановленому цим кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та інтересів. Для того, щоб особа, яка звертається до суду, змогла оптимально реалізувати своє право на судовий захист, вона наділяється правами і обов'язками. Зокрема, ст. 27 ЦПК України визначає права та обов'язки

осіб, які беруть участь у справі. Тобто саме в конкретних цивільно-процесуальних відносинах відбувається персоніфікація і конкретизація самих суб'єктів, а також їх суб'єктивних процесуальних прав і обов'язків.

Таким чином, цивільно-процесуальні права можна охарактеризувати як закріплені та гарантовані цивільно-процесуальним законодавством можливості певної поведінки суб'єкта цивільно-процесуальних відносин, спрямовані на захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави, які охороняються законом. Будь-якому цивільному процесуальному праву відповідає цивільний процесуальний обов'язок. Надання суб'єктам цивільного судочинства процесуальних прав пов'язане з покладанням на них юридичних обов'язків. Так, ст. 27 ЦПК України разом з цивільними процесуальними правами визначає й обов'язки осіб, які беруть участь у справі. Таким чином, цивільно-процесуальний обов'язок – це передбачена нормами цивільного процесуального законодавства необхідність певної поведінки суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, спрямованої на захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави, що охороняються законом.

При розгляді складових елементів змісту цивільно-процесуальних відносин слід пам'ятати, що цивільно-процесуальні права і обов'язки реалізуються на практиці шляхом здійснення суб'єктами цивільного судочинства процесуальної діяльності. При такому розумінні процесуальна діяльність набуває особливо вагомого значення. Змістом процесуальної діяльності суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин є сукупність їх окремих дій, які здійснюються на підставі конкретного суб'єктивного права чи на виконання конкретного обов'язку. Процесуальна діяльність як самосійна категорія теорії цивільно-процесуальних відносин має певні характерні риси. Зазначається, зокрема, що будь-яка діяльність в суспільстві характеризується цілеспрямованим впливом керуючого суб'єкта на керований об'єкт, на ті чи інші явища чи процеси з метою досягнення певного результату [10]. Виходячи з того, що процесуальна діяльність є різновидом правової і, відповідно, суспільної діяльності, їй притаманні ті ж риси, але з врахуванням специфіки галузі цивільного процесуального права.

Таким чином, ознаками процесуальної діяльності є те, що вона здійснюється на основі і в порядку, передбаченому нормами цивільного процесуального законодавства, складається з окремих процесуальних дій суб'єктів цивільно-процесуальних відносин, підпорядкована єдиній меті, якою є захист порушеного, невизнаного або оспорюваного права, свобод чи інтересів, єдність процесуальної діяльності забезпечується завданнями цивільного судочинства, вона знаходить відображення в процесуально-правових документах, санкціонується судом, має чітко визначений предмет.

Важливою ознакою цивільно-процесуальної діяльності є те, що вона є предметною, тобто носить конкретний характер і має певні різновиди. Специфічною ж особливістю цивільно-процесуальної діяльності слід визнати те, що вона може здійснюватися тільки в цивільно-процесуальних відносинах, поза цивільним процесом вона існувати не може. Водночас процесуальна діяльність не є простим статистичним елементом змісту цивільно-процесуальних правовідносин. Цивільно-процесуальні відносини не можуть виникати, змінюватись і припинятись без здійснення процесуальної діяльності. У свою чергу, процесуальна діяльність реалізується в межах цивільно-процесуальних відносин і зумовлює виникнення нових відносин, які є результатом цієї діяльності. Завдяки цьому забезпечується динамічність цивільно-процесуальних відносин і механізм руху цивільного процесу за стадіями.

Отже цивільно-процесуальна діяльність характеризується такими ознаками: вона є різновидом правової діяльності; здійснюється на основі і в порядку, передбаченому нормами цивільного процесуального законодавства; складається з окремих процесуальних дій суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин; підпорядковується єдиній меті – захисту порушеного, невизнаного або оспорюваного права, свободи чи інтересу; здійснюється суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин за допомогою конкретних засобів, форм і методів; це свідомо, цілеспрямована, предметна діяльність щодо конкретного об'єкта; єдність процесуальної діяльності забезпечується завданнями цивільного судочинства; вона знаходить відображення в процесуально-правових документах і санкціонується судом.

Узагальнюючи результати нашого дослідження, можна зробити такі **висновки**.

По-перше, на сьогодні в науці цивільного права і цивільного процесу існують три основні методологічні підходи до визначення поняття змісту цивільно-процесуальних відносин. Перші два характеризуються абсолютизацією одного з двох елементів змісту цивільно-процесуальних відносин, а саме цивільно-процесуальних прав та обов'язків або цивільно-процесуальної діяльності. Для третього підходу характерне настановлення на цілісне тлумачення змісту цивільно-процесуальних відносин як єдності цивільно-процесуальних прав, обов'язків і цивільно-процесуальної діяльності.

По-друге, серед представлених в сучасній науці цивільно-процесуального права методологічних підходів до визначення змісту цивільно-правових відносин найбільш коректним слід визнати так званий інтегративний (синтетичний) підхід, який, прагнучи уникнути абсолютизації ролі цивільних прав та обов'язків, з одного боку, і процесуальної діяльності – з іншого, аргументує їх нерозривну

діалектичну єдність, через аналіз якої власне й розкривається зміст поняття цивільно-процесуальних відносин.

По-третє, цивільно-процесуальна діяльність як один з основних елементів змісту цивільно-процесуальних відносин може бути охарактеризована як врегульована нормами цивільного процесуального законодавства модель можливої або необхідної поведінки суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, вчинення якої зумовлено необхідністю досягнення мети і завдань їх участі у цивільному судочинстві шляхом реалізації наданих цивільних процесуальних прав і обов'язків.

Література:

1. Цивільне процесуальне право України: підручник для юрид. вузів / За ред. В. В. Комарова. – Х.: Основа, 1992. – С. 58.
2. **Зейдер Н. Б.** Гражданские процессуальные правоотношения / Н. Б. Зейдер. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1965. – С. 57.
3. **Щеглов В. Н.** Субъекты судебного гражданского процесса / В. Н. Щеглов. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1979. – С. 13 – 14.
4. **Жеруолис И.** Сущность советского гражданского процесса / И. Жеруолис. – Вильнюс: Минтис, 1969. – С. 31.
5. **Штефан М. Й.** Цивільне процесуальне право України : академічний курс / М. Й. Штефан. – К.: Ін Юре, 2005. – С. 94.
6. **Комаров В. В.** Суб'єкти цивільного процесуального права / В. В. Комаров. – Х.: Юрид. ин-т., 1990. – С. 20-21.
7. **Сырых В. М.** Теория государства и права / В. М. Сырых. – М.: Былина, 1998. – С. 278.
8. **Иванов О. В.** Права граждан при рассмотрении гражданских дел / О. В. Иванов. – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 59.
9. **Мельников А. А.** Правовое положение личности в советском гражданском процессе / А. А. Мельников. – М.: Наука, 1969. – С. 59.
10. **Легуша С.** Правова діяльність як категорія права / С. Легуша // Право України. – 2006. – №1. – С. 20.